

УДК 123.1, 123.2

АНТРОПОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СВОБОДИ Й НЕОБХІДНОСТІ В НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ

Самборська О.М.

Чернівецький юридичний інститут

Національного університету «Одеська юридична академія»,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті досліджено діалектичний зв'язок свободи й необхідності в їх зв'язку з процесами антропологізації наукового пізнання. Звернуто увагу не лише на методологічні концепції, в яких аналізуються ці питання, а й на суто філософське вчення, де ставляться питання про місце людини в об'єктивному науковому пізнанні, про межі свободи наукової творчості, її гуманістичне наповнення.

Ключові слова: наука, методологія, свобода, необхідність, пізнання.

Постановка проблеми. Здійснивши невеликий екскурс в нещодавню історію методологічних вчень, виявити окремі сутнісні моменти поєднання свободи і детермінізму в науковому пізнанні, пов'язані з антропологічним тлумаченням останнього. Для цього ми звернемося і до більш давніх ідей Б. Паскаля, С. К'єркегора, і до сучасніших постпозитивістських ідей. Оскільки, попри наявність значного числа публікацій з методологічних проблем науки, в тому числі пов'язаних з можливостями її гуманізації, все-таки дослідники, на наш погляд, зупиняються в основному на концепціях, що постали в межах вже філософії науки і менше уваги звертають наприклад на такі філософські вчення, які виходять за її межі і, тим не менше, безпосередньо стосуються осмислення місця і значення наукової творчості як в суспільному, так і в індивідуальному житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З використанням компаративістського та історичного підходів було досліджено деякі ключові тенденції змін у взаємодії наукового пізнання і свободи, починаючи з неklasичної доби. Здійснено порівняння діалектики свободи і необхідності в пізнавальній діяльності, як вона постає в сучасних методологічних концепціях, з уявленнями неklasичних мислителів, зокрема, С. К'єркегора. Це дало змогу проаналізувати специфіку творчості в науці в антропологічному ключі. Згадані питання серед українських методологів науки досліджували, зокрема, М. Попович, І. Бичко, В. Табачковський, П. Копнін, В. Шинкарук, з російських можна згадати зокрема В. Ст'юпіна, Б. Пружиніна, В. Лекторського, В. Швирьова, Л. Мікешину, В. Пермінова, Є. Мамчур.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Соціокультурна ситуація інформаційного суспільства диктує свої умови науковій творчості. На перший погляд, ступені свободи розширюються, вчені вже не обмежені диктатом всіляких ідеологій. Та в той же час з'являються інші виклики і, навіть, загрози для свободи наукової діяльності, на цей раз пов'язані з комерціалізацією науки, зростанням значення суспільних і корпоративних запитів до результатів цієї діяльності. Наука вже давно включена в суспільні, політичні, економічні процеси, будучи продуктивною силою і основним рушієм суспільного розвитку. Та все ж, особливо в інтерналістських концепціях, зустрічаємо й інше бачення розвитку науки, за яким свобода наукової творчості і пізнавальної діяльності аж ніяк не залежить безпосередньо від суспільних впливів, оскільки наука згідно з таким підходом постає як самодостатня структура зі своїми іманентними закономірностями, незалежними від зовнішніх обставин.

Згадаємо також інший фактор актуальності теми співвідношення пізнання і свободи. Йдеться

вже про внутрішньонаукові тенденції, особливо в логіко-математичних науках, де послідовний інтерналізм може привести до думки про заданість і визначеність ключових наукових положень, де вченому залишається лише виявляти те, що доступно в конкретний історичний період розвитку науки і не більше. Це теж обмежує простір наукової творчості.

До того ж неоднозначною є проблема свободи в науці, зважаючи на сам її характер як об'єктивного, точного, систематизованого знання, де зазвичай не так багато простору для трактувань, відступів від магістральної лінії парадигмальних досліджень, тим більше, самодіяльності.

Мета статті. Метою нашого дослідження буде, здійснивши невеликий екскурс в нещодавню історію методологічних вчень, виявити окремі сутнісні моменти поєднання свободи і детермінізму в науковому пізнанні, пов'язані з антропологічним тлумаченням останнього. Для цього ми звернемося і до більш давніх ідей Б. Паскаля, С. К'єркегора, і до сучасніших постпозитивістських ідей. Оскільки, попри наявність значного числа публікацій з методологічних проблем науки, в тому числі пов'язаних з можливостями її гуманізації, все-таки дослідники, на наш погляд, зупиняються в основному на концепціях, що постали в межах вже філософії науки і менше уваги звертають наприклад на такі філософські вчення, які виходять за її межі і, тим не менше, безпосередньо стосуються осмислення місця і значення наукової творчості як в суспільному, так і в індивідуальному житті.

Виклад основного матеріалу. Загальний пафос міри свободи в науці (і передусім в тій науці, що почала пробивати собі шлях на початку ХХ ст.) виражають слова М. Вебера про те, що «будь-яке здійснення задуму в науці передбачає нові питання, воно за своєю суттю прагне бути перевершеним» [2, с. 133]. Та це є швидше зовнішнім обрамленням процесу наукового пізнання. Такими настановами керувались науковці ще з доби класичної науки, тоді як бачення його внутрішньої структури зазнало докорінних змін тільки в межах постпозитивістських доктрин.

Саме в постпозитивізмі утверджується думка про теоретичну навантаженість фактів, про визначальність впливу суб'єкта пізнання на отримуваний результат пізнання (навіть якщо суб'єкт цей з тих пір – не тільки людина, а й експериментальний прилад, який також змінює результат дослідження). Важливо, що нові підходи почали утверджуватись не тільки, а може й не стільки, в гуманітарному знанні (яке, зрештою, на той час було ще значною мірою залежним від природничонаукових принципів побудови теорій, ідеалів і норм поясування, методологічного оснащення тощо), скільки саме в рамках природничого і, передусім, фізико-математичного пізнання.

Говорячи про наукові революції, які розвиваються під впливом нерозв'язуваних питань, аномалій, головоломок, Т. Кун вважає, що ці останні можуть бути розв'язані виключно завдяки «несподіваній і неструктурованій події, подібній до переключення гештальту» [4, с. 165]. Тому далеко не завжди спрацьовує опора на перевірені і чітко визначені методологічні принципи, які, як відомо, є однією з істотних складових загальної структури і динаміки наукового пізнання. Нормативність в даному випадку, хоч і не заперечується, продовжуючи посідати провідні позиції в науковому пізнанні, та все ж частково поступається свободі пізнавального пошуку і суб'єктивно-творчому (навіть за всієї наукової об'єктивності) підходу до наукового дослідження. Хоча ще раніше, в конвенціоналістській методології, суміщалися об'єктивність наукових даних і вільний їх вибір. Так, конвенція передбачає обов'язкове введення в дію певних норм, правил, регулятивів пізнавальної діяльності, але це здійснюється за згодою дослідників, за їх вільним вибором у питанні слідування тим чи тим нормам або правилам. Слід відзначити, що навіть за умови розширення простору наукової творчості, неklasична наука накладала певні обмеження на здійснення наукової діяльності. Зокрема В. Стюпін вказує на те, що в квантоворелятивістській фізиці «в якості необхідної умови об'єктивності пояснення і опису висувалась вимога чіткої фіксації особливостей засобів спостереження, які взаємодіють з об'єктом (класичний спосіб пояснення і опису може бути поданий як ідеалізація, раціональні елементи якої узагальнюються в межах нового підходу» [8, с. 21].

Не вдаючись у деталі колізії розвитку наукового знання в минулому столітті, не конкретизуючи пройдений шлях – від позитивізму до синергетики, зауважимо тільки одну важливу особливість його трансформацій. Це – неодмінна включеність в рамки парадигмальних детермінант, а отже значна міра залежності від системи концептуально-інструментальних засобів того чи того соціокультурного періоду, від норм і цінностей наукового співтовариства, які, часто всупереч об'єктивній необхідності залишаються надміру консервативними і стійкими навіть до виправданих змін. Це спрацьовує і в соціально-політичній площині: «Очевидно те, що в науково-пізнавальній діяльності можна виміряти, прорахувати, запланувати і проконтролювати (від фінансових затрат до кадрових рішень і планових результатів), пов'язано з функціонуванням науки як стабільної соціально-економічної підсистеми суспільства, спрямованої на виробництво продукту з параметрами, заданими соціумом. Втім ефективно задовольнити цей соціально-економічний запит наука здатна лише за наявності творчої, тобто за самою своєю суттю «позапланової» складової» [6, с. 76].

Позитивною стороною науки в такій площині є отримання надійних, перевірених результатів пізнавального процесу. Необхідність в такому разі стає і умовою і невід'ємною складовою свободи. І чим точніший, строгіший і вивірениший в усіх відношеннях теоретичний результат ми отримуємо, тим виправданішими є наші сподівання на зростання свободи в сфері практичній. Тим самим пізнання можна вважати незамінним чинником упевненості, стійкості й стабільності становища людини в світі. Причому варіації тут можуть бути надзвичайно різноманітними:

- психологічні основи людського буття (де маємо справу із забезпеченою належним рівнем знань самореалізацією особистості);

- логіко-гносеологічні його моменти – аргументованість переконань, вільне оперування статичними (обізнаність, ерудиція) й динамічними (міркування, діалог, пізнавальна творчість) проявами феномену

пізнання і, як закономірний наслідок, – уміння відстояти власну думку, всебічно довівши її за вимогами логічних законів; також, що не менш важливо, це – звільнення від забобон, догм і стереотипів мислення, інтенсифікація і якісне збагачення процесу пізнання;

- в соціальному плані – знання як необхідна передумова зайняття належного місця в структурах соціальної стратифікації, узгодженості між виконуваними соціальними ролями й індивідуальними мотивами й цілями діяльності, забезпечення життєвого успіху й визнання в побутовій, кар'єрно-професійній, громадській сферах;

- в найзагальнішому (може, водночас, найконкретнішому) й найбільш життєво-значущому онтологічно-екзистенційному аспекті – набуття людиною почуття укоріненості в світі, знаходження належних цілей і смислу власного життя – бо ж значоюча і розуміюча людина надійніше і ґрунтовніше в смисловому плані відчувається в бутті.

Це щодо пізнання взагалі, а якщо взяти до уваги саме наукове пізнання, то не можемо не врахувати того, що вже здавна воно вважається синонімом точності, обґрунтованості, доказовості, практичної ефективності. Особливо це стосується теоретичного рівня наукового пізнання. В цьому зрештою і полягає основна цінність теоретичного знання. Недарма ж існує думка, що немає нічого практичнішого, ніж хороша теорія. І практична цінність теоретичного знання справді набагато вища, ніж на емпіричному рівні, оскільки його аподиктичність стає передумовою революційних змін у способі виробництва, соціальної структурі й соціальних відносинах. Про це писала Х. Арендт: «Коли ми намагаємось осмислити дію, здійснену виходячи з припущення, що ми є свободними діячами, воно виявляється підлеглим двом родам каузальності: по-перше, каузальності внутрішньої мотивації, по-друге, каузальних принципів, що існують в зовнішньому світі. Кант врятував свободу від цієї подвійної агресії, розмежувавши «чистий», або теоретичний, розум і «практичний розум», центром якого і є вільна воля. Тому важливо пам'ятати, що діяч, який послуговується свободою волі (який загалом і є тим, що насправді має значення) ніколи не постає в світі феноменів, – ні в зовнішньому світі наших п'яти органів відчуттів, ні в сфері внутрішнього відчуття, за допомогою якого я сприймаю самого себе» [1, с. 33].

Взагалі заслуга І. Канта в постановці і спробі розв'язання проблеми співвідношення свободи й необхідності в пізнанні неперевірена. Він був переконаний, що, по-перше, моральний закон не може бути зрозумілий без утвердження ідеї свободи, а, крім того, що тільки раціональна істота може бути по-справжньому вільною в моральному відношенні.

Кант деталізує ці міркування в понятті автономної волі. На противагу гетерономній волі, в полоні якої людина керується виключно практичними міркуваннями і скеровується до дії зі страху, чи примусу, автономна воля дає змогу людині мислити і діяти, спираючись виключно на свої власні раціональні міркування. Цих внутрішніх спонук виявляється цілком достатньо для того, щоб реалізувати справжню моральну свободу і не бути при цьому залежним від зовнішніх мінливих обставин. Важливо діяти і жити не «згідно із законом» а «за законом».

Тож не дивно, що свобода у Канта неминує пов'язується з необхідністю. Проте саме ця необхідність є виявляється врешті решт найвищою свободою. Тому: «вільний діяч, – як підкреслює Р. Скраттон, – визначається не браком примусу, а особливим характером примусу, який керує діячем. У своєму сприйнятті морального закону він діє за примусом розуму. Свобода – це покора моральному закону, і вона ніколи не виявляється яскравіше, ніж у визнанні необхідності цього закону і його абсолютної

влади над діями моральної діяча» [7, с. 167]. Таким чином, розуміння необхідності свободи у Канта принципово відмінне від тих тлумачень, які ми знаходимо, наприклад у Спінози.

Це один важливий аспект Кантового бачення свободи полягає в тому, що прагнучи належно оцінити феномен свободи, він змушений переглянути деякі постулати своєї теоретичної філософії «чистого розуму». Зокрема, це стосується антиномій розуму, одна з яких саме й присвячена суперечності в розумній свободі – суперечності між свободою волі і детермінізмом. Причиновість не залишає місця для свободної дії. Людина залежить від цієї детермінованості, оскільки є часткою природи і підкоряється природним законам.

Та людина належить не тільки й не стільки феноменальному світові, скільки світу ноуменальному. А тому може і повинна керуватись не тільки законами природи, а ще й законами свободи. В цьому аспекті вона виявляє себе як діяльна, творча, самочинна істота, яка спроможна розірвати ланцюг природної необхідності. «Поняття змоглядного світу, – вказує Кант, є тільки *точкою зору*, яку розум змушений прийняти поза речами, для того *щоб мислити себе практично*» [3, с. 304].

Інша справа, що результати застосування досягнень фундаментальних досліджень (своєрідного аналога чистого розуму) доволі часто виходять за межі логіки і сфери пояснюваного, зрозумілого, призводячи до непередбачуваних і некерованих наслідків у медичній, технологічній, загалом соціо-економічній і соціокультурній сферах.

Відтак набуває особливої актуальності проблема зворотної дії наукового пізнання і деструктивного, а в кращому разі просто невизначеного ціннісного потенціалу. Зрештою постає питання про те, чи містить взагалі пізнання достатньо підстав для того аби за всієї своєї внутрішньої й зовнішньої доконечності бути реальним фактором свободи, а не залежності, поступу, а не регресу. І чи не є наукове пізнання в основі своєї ілюзії, умовою відірваності й відособленості від світу на противагу живій включеності людини в буття – природне і соціальне.

Актуальними в цьому зв'язку є застереження, висловлені ще в Новий час і в добу Просвітництва, на тлі загального наукового піднесення і загального пізнавального оптимізму, Б. Паскалем, С. К'єркегором, до певної міри, Ж.-Ж. Руссо і, звичайно, романтиками.

Вже Паскаль звертає увагу на глибинний онтологічний дуалізм людської природи, акцентує особливу увагу на проблематичності, невизначеності та неусувній розірваності буття людини. І пізнання в цьому зв'язку не тільки не може зарадити людині бодай чимось істотним, екзистенційно вагомим і справжнім, а, навпаки, постає частковою, однією з багатьох і далеко не визначальною ознакою людини. В часи піднесення наукового пізнання і тотального захоплення його успіхами Паскаль писав: «Я змарнував багато часу, вивчаючи абстрактні науки. Згодом я став вивчати людину й збагнув, що абстрактні науки взагалі чужі їй і, займаючись ними, я ще гірше розумію, яке моє місце у світі, ніж ті, хто на них не знається» [5, с. 112].

Це тим більш парадоксально, що сам Паскаль – видатний науковець і значущість пізнання, наукового в тому числі, недооцінювати просто не міг.

Паскаль виходить з того, що пізнання людини – це екзистенційний, за сучасною термінологією, акт. Тому мислення людини трактується не однобічно раціоналістично, а з урахуванням усіх його «тіньових» аспектів. Людина і світ, на його думку, неспівмірні. Мислення невзможливо охопити безмежне буття: «Увесь цей видимий світ є тільки непомітна риска в безмежному лоні природи. Жодна думка не охопить

її. Яким би сильним не було наше марнославство з приводу проникнення за межі видимих просторів, ми сприйmemo тільки атоми у порівнянні з дійсним буттям. Це безмежна сфера, центр якої скрізь, а межі – ніде» [5, с. 14].

Все у світі перебуває, за Паскалем, балансує між безмежно малим і нескінченно великим. Людина неспроможна в пізнавальному акті збагнути суть ні того, ні того: «Переконавшись у неможливості пізнати коли-небудь початок і кінець речей, вона може зупинитись тільки на зовнішньому пізнанні середини між тим і тим» [5, с. 15].

Багато в чому такі труднощі зумовлені тим, що людина містить у собі дві несумісні іпостасі – вона водночас і матеріальна істота, частина світу природи, і духовна, наділена розумом й душею істота. Будучи подвоєною з самого початку, вона прагне спроектувати таку ж двоїстість на увесь світ і таким чином його пізнати. Проте виявляється, що людині як складній духовно-матеріальній цілості не дано пізнати ні простих матеріальних речей, ні, тим більше, духовних речей, які також є простими.

Все ж пригадаємо оптимістичний, хоч і заснований на трагічному світовідчутті, висновок французького філософа і вченого: «Людина – найнезначніша білинка в природі, але білинка мисляча... Тож уся наша гідність полягає у думці. Ось що нас підносить, а не простір і час, яких нам не заповнити. Будемо ж прагнути добре міркувати: ось первень моральності» [5, с. 25].

Вже в XIX ст. інший ірраціоналістично налаштований філософ – С. К'єркегор висловлював подібні міркування. Можна погодитись із тим, що вся його філософія була спрямована на заперечення панівного на той час раціоналізму, який виявився цілком неспроможним проникнути в таємний дух.

К'єркегор щиро переймався тим, що внаслідок наукового й технічного прогресу, життя сучасної йому людини істотно збіднішало. Воно дедалі більше раціоналізується, перетворюючись на діяльність холодного, калькулюючого інтелекту, позбавленого «пристрастей серця». Наукові знання й «існування в істині», на думку С. К'єркегора, принципово різні речі. Тому сферу застосування наукових знань потрібно різко обмежити. Об'єктивне пізнання нічого важливого людині не принесе, бо не узгоджується з її глибинними духовними запитами.

Зауважимо, що аналогічні ідеї вже за століття після К'єркегора, в наш час, стають особливо актуальними. Так сучасна дослідниця К. Хейлз наголошує на тому, що: «З погляду концепції постлюдського, фактор свідомості ніколи не був «під контролем». І справді, – продовжує вона, – саме ілюзія контролю обумовлює принципове незнання природи емерджентних процесів, якими утворюються природа, організм і середовище» [9, с. 373].

Взагалі, істину К'єркегор тлумачить в суб'єктивістському дусі. Істиною є ніщо інше, як «суб'єктивність», «внутрішня спрямованість» тощо. Екзистенція як така не доступна для раціонального пізнання, яке опредметнює світ. Істина ж завжди екзистенціальна. Звідси К'єркегор робить рішучий висновок про те, що об'єктивної істини взагалі не існує. Класична філософія вибудовує поняттєво-категоріальний апарат, проте це ще питання, чи поняття вбирає в себе існування. Бо ж поняття – ідеалізована форма мислення, а тому – схематична, обмежена, неповна і така, яка не може увібрати всю багатогранність екзистенції.

Висновки і пропозиції. З використанням компаративістського та історичного підходів було досліджено деякі ключові тенденції змін у взаємодії наукового пізнання і свободи, починаючи з неокласичної доби. Здійснено порівняння діалектики свободи і необхідності в пізнавальній діяльності, як

вона постає в сучасних методологічних концепціях, з уявленнями неklasичних мислителів, зокрема, С. К'єркегора. Це дало змогу проаналізувати специфіку творчості в науці в антропологічному ключі.

Насамкінець підб'ємо деякі підсумки стосовно питання співвідношення пізнання й екзистенції, пізнання й буття.

Насамперед, отримувані нами висновки напряму залежать від того, який аспект пізнавального процесу ми досліджуватимемо і братимемо до уваги в першу чергу.

Наприклад, в структурі наукового пізнання закономірно переважає питома вага необхідності, обґрунтованості, скінченності і завершеності висновків. Тому в науці свобода істотно обмежується, залишаючи на домінуючих позиціях необхідність. На наш погляд, ця особливість наукового пізнання не може вважатись його недоліком хоча б тому, що аподиктичність наукового знання справедливо вва-

жається його чи не основною цінністю. А значення свободи в процесах наукового пошуку незаперечно. Про це яскраво свідчать основні тенденції розвитку науки ще починаючи з часів утвердження неklasичної парадигми.

Пізнання справді розширяє рамки людської свободи, проте тільки до певних меж. І тому ми вважаємо цілком слушними застереження представників ірраціоналістичної традиції в історії філософії, суть яких у тому, що пізнання людини не завжди є її перевагою, не завжди є екзистенційно значущим, а тому раціоналізм класичного зразка повинен сприйматись критично, осмислено. В цьому – неясний гуманістичний пафос такого світобачення.

Пізнання, таким чином, містить значну частку суб'єктивності. Справжня ж свобода може бути реалізована за межами виключно раціонального пізнання. Необхідною передумовою свободи в такому разі стає індивідуальність, особистість.

Список літератури:

1. Арндт Х. Что есть свобода? / Х. Арндт // Вопросы философии. – 2014. – № 4. – С. 32-49.
2. Вебер М. Наука как призвание и профессия / М. Вебер // Самосознание европейской культуры XX века. – М.: Политиздат, 1991. – С. 130-153.
3. Кант И. Сочинения. В 6-ти т. / И. Кант. – Т. 4. – Ч. 1. – М.: Мысль, 1965.
4. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
5. Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль. – М.: Художественная литература, 1974. – 543 с.
6. Пружинин Б. И. О том, что мерить нельзя / Б. И. Пружинин // Вопросы философии. – 2014. – № 4. – С. 75-78.
7. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії / Р. Скратон. – К.: Основи, 1998. – 331 с.
8. Степин В. С. Научная рациональность в техногенной культуре: типы и историческая эволюция / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2012. – № 5. – С. 18-25.
9. Хейлз Н. К. Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці / Н. К. Хейлз. – К.: Ніка-центр, 2002. – 430 с.

Самборская О.М.

Черновицкий юридический институт
Национального университета «Одесская юридическая академия»,
Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВЗАИМОСВЯЗИ СВОБОДЫ И НЕОБХОДИМОСТИ В НАУЧНОМ ПОЗНАНИИ

Аннотация

В статье исследованы диалектическая связь свободы и необходимости в их связи с процессами антропологизации научного познания. Обращено внимание не только на методологические концепции, в которых анализируются эти вопросы, но и на чисто философские учения, где ставятся вопросы о месте человека в объективном научном познании, о границах свободы научного творчества, ее гуманистическое наполнение.

Ключевые слова: наука, методология, свобода, необходимость познания.

Samborska O.M.

Chernivtsi Law Institute
National University «Odessa Law Academy»,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

ANTROPOLOGICAL FACTORS OF INTERCONNECTION BETWEEN FREEDOM AND NECESSITY IN THE SCIENTIFIC COGNITION

Summary

In the article we have investigated dialectical connection between freedom and necessity and their connection with antropologization of science. Attention was paid not only to methodological conception where these problems are analyzed, but also on philosophical doctrines considering questions about place of human in the objective scientific cognition, limits of scientific creativity, and its humanistic content.

Keywords: science, methodology, freedom, necessity, cognition.